

МОВОЗНАВСТВО

УДК 81'37:821.161.2-92“18”

ДИНАМІКА ФОРМУВАННЯ СЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ «НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ»: КОНТЕКСТ ПРАЦЬ МИКОЛИ КОСТОМАРОВА ТА ІВАНА ФРАНКА

Юрій РИМАСHEВСЬКИЙ

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
Інститут франкознавства,
вул. Університетська, 1, Львів, Україна, 79000*

За допомогою методів компонентного і дистрибутивного аналізу виокремлено семи, що об'єднують компоненти семантичного поля «національна ідея» у працях Миколи Костомарова та Івана Франка. На основі системних зв'язків зроблено розподіл компонентів між ядром і периферією, встановлено динаміку їх формування.

Ключові слова: семантичне поле, сема, динаміка, праці М. Костомарова, І. Франка.

У той час як соціолінгвісти за рубежом активно використовують термін *національна ідея* для формування ефективної мовної політики [26], українські політологічні, філософські, соціологічні словники не пропонують власного тлумачення цієї одиниці, а здебільшого калькують його з іноземних праць. Зважаючи на те, що *національна ідея* – термін, який володіє етнічною специфікою не тільки щодо змістового наповнення, а й щодо розуміння самої його суті, такий спосіб формування визначення цієї одиниці не вважаємо допустимим. Тому актуальними є проблеми: дослідження семантики терміна *національна ідея* саме з позицій української мовної дійсності; простеження динаміки його визначення з моменту введення в український науковий дискурс (а це середина ХІХ століття) до сьогодення.

У статті розглянемо склад ядра і периферії семантичного поля «*національна ідея*» з позиції динаміки його формування. Матеріалом для аналізу послужила вибірка з 5 науково-публіцистичних праць Миколи Костомарова [4–8] та 11-ти науково-публіцистичних статей Івана Франка [14–24].

Лінгвістичні засади опису динаміки семантичного поля у мовознавстві. Погляди мовознавців щодо розуміння семантичного поля різняться. Визначення цього терміна містять максимальний перелік ознак поля [10, с. 5–6]; розмежовують терміни *поле*,

система та *структура* [12, с. 23–24; 25, с. 12–13]; вказують на долучення у нього слів різних частин мови [3, с. 65]. Спільним у поглядах мовознавців є розуміння семантичного поля як об'єднаних одиниць мовної системи, які пов'язані спільним семантичним компонентом і структурно організовані за співвідношенням ядро–периферія [3, с. 78].

Основні ознаки семантичного поля: системність, тобто наявність компонентів поля і структурних відношень між ними; семантична й функціональна спільність компонентів поля; ієрархічна будова, що передбачає наявність гіперо-гіпонімічних відношень між компонентами поля; ядро і периферія; розмитість меж між зонами ядра і периферії [25, с. 169]. Дотримуємося думки, що компонентами семантичного поля є слова різних частин мови. Обмеження одним лексико-граматичним класом звукує склад поля, оскільки поза увагою залишаються мовні одиниці, що співвідносяться з тим же поняттям, але належать до інших частин мови.

Вважаємо, що набір компонентів семантичного поля може змінюватися. Це зумовлено як власне мовними чинниками, так і позамовними. Проблема вивчення структури семантичного поля не лише у синхронії, а й у діахронії актуалізована ще у другій половині ХХ століття [25, с. 37]. Динаміка формування поля насамперед проявляється у зміні складу його ядра та периферії, перерозподілі зв'язків між компонентами поля, появі нових слів або, навпаки, виходу лексем із складу поля.

Опис семантичного поля передбачає: 1) виокремлення спільних сем у значеннях його компонентів; 2) набір компонентів поля з розкриттям їхніх дефініцій; 3) системні зв'язки між компонентами поля: гіперо-гіпонімічні, синонімічні та антонімічні; 4) ядро і периферію семантичного поля з погляду динаміки змін їх складу.

Ці принципи і використаємо для визначення ядра та периферії семантичного поля «*національна ідея*» на матеріалі текстів М. Костомарова та І. Франка.

Виокремлення спільних сем у значенні компонентів поля. Насамперед, застосуємо поняття семантичних компонентів. Метод компонентного аналізу ґрунтується на вивченні семантики мовних одиниць, що має за мету розкласти значення мовної одиниці на мінімальні елементи, тобто семи [3, с. 63]. Їхнє виокремлення у значенні лексичної одиниці роблять шляхом зіставлення з іншими одиницями, які мають з нею семантичну єдність.

Підтримуємо виділення семантичних компонентів на матеріалі словникових дефініцій, кожне слово яких прирівнюють до окремої семи [3, с. 134]. Звичайно, є тексти, які не містять словникових тлумачень, тоді структурну організацію компонентів у значенні аналізованого слова визначають на підставі його синтактичних властивостей (сполучуваності), тобто синтагматичних експонентів сем.

Опис семантичного поля «*національна ідея*» розпочинаємо з виокремлення сем у значенні однойменного терміна на матеріалі праць М. Костомарова та І. Франка.

Словосполучення *національна ідея* М. Костомаров не вживав. Лексичними маркерами, які вказують на те, що розкрита в історичних працях вченого ідея стосується всього українського народу, котрий проживає серед інших слов'янських народів, є слова *державна* [7, с. 900] та *слов'янська взаємність* [8, с. 321], з якими сполучається лексема *ідея*.

Лексичне значення слова *ідея* у творах М. Костомарова не зафіксовано. Словники

XIX століття подають набір обов'язкових ознак *ідеї*: наявність змістового наповнення та носіїв, у свідомості яких вона функціонує [1, т. 12, с. 798; 2, т. 2, с. 4; 11, т. 5, с. 34]. У працях М. Костомарова змістовим наповненням *державної ідеї* виступала *федерація українців з іншими слов'янськими народами*. Учений називав *федерацією* систему окремих одиниць, об'єднаних центральними органами влади, яким делегують частину своїх повноважень місцеві органи управління [7, с. 899]. У лексичному значенні слова *федерація* виділяємо сему «зміст ідеї».

На позначення *носіїв ідеї* дослідник використовував лексеми *малоруси, южноруси* [6, с. 127], *українці, народ український, козаки, козацтво* [4, с. 26]. Це дає змогу у семантиці вищеподаних лексичних одиниць виокремити сему «носії ідеї».

Отже, семантичний аналіз лексем *федерація, малоруси, южноруси, українці, народ український, козаки, козацтво*, які репрезентують поняття *державна ідея* у творах М. Костомарова, допоміг виокремити спільну для їхньої семантики сему «ідея». Однойменна лексема постає ідентифікатором поля, оскільки поняття, нею зафіксоване, тією чи іншою мірою представлено у дефініціях наведених вище компонентів поля. У семантиці лексеми *ідея* міститься однойменна загальна родова сема. Усі інші видові семи слугують для конкретизації її значення.

У працях І. Франка термін *національна ідея* зафіксований лише один раз. Контекст, у якому вжита ця словосполучка, не сприяє виокремленню семи: «...Шевченко важний головно як протест проти кріпацтва, проти заскоружлості та кастового егоїзму в суспільності, а тут як речник *національних ідей*, як поет, що обняв душею всю Україну, оживив її минувшину і п'ятував тих, що мучили й мучать її» [21, с. 425].

І. Франко використовував словосполучки *національний ідеал* та *ідеал національної самостійності* як відповідники до терміна *національна ідея*. Про те, що словосполучки *національний ідеал* та *ідеал національної самостійності* є синонімами, свідчать спільні семи «ідеал» та «нація», виділені у їх значенні, та взаємозамінне використання цих сполук ученим у текстах. Розглянемо і їхні значення.

Національний ідеал І. Франко тлумачив як «синтез усіх ідеальних змагань [...], *ідеал* повного, нічим не зв'язаного і не обмежуваного (крім добровільних концесій, яких вимагає дружнє життя з сусідами) *життя* і *розвою нації*» [18, с. 284]. У цьому визначенні виділяємо семи «синтез», «змагання», «ідеал», «життя», «розвій», «нація».

Дефініція терміна *ідеал національної самостійності* у працях І. Франка відсутня, тому його значення сформуємо з окремих фрагментів. Для вченого *ідеал національної самостійності* ґрунтується на «західноєвропейських *ідеалах рівності* і політичної волі» [18, с. 284] та спрямований на побудову «політично, економічно та культурно незалежної *держави для нації*» [18, с. 284]. Отже, значення словосполучки *ідеал національної самостійності* формує набір сем «ідеал», «рівність», «воля», «держава», «нація».

Сполучуваність термінів-синонімів *національна ідея, національний ідеал, ідеал національної самостійності* засвідчує про наявність у семантичних структурах їхніх значень семи на позначення *носія цієї ідеї*: «*національний* [...] *ідеал суспільності*» [18, с. 283]; «*національні ідеали* [...] *суспільних верств*» [24, с. 343]; «*речник національних*

ідей» [21, с. 425]. Носієм цієї *ідеї*, на думку І. Франка, постає *інтелігенція*: «...*Національного ідеалу* [...] – от чого домагається народ від *інтелігенції*...» [15, с. 78]; «*Національний ідеал* визначає [...] *інтелігенція*» [17, с. 402]. Це сприяє виокремленню у значенні досліджуваних словосполук семи «*інтелігенція*».

Отже, значення термінів *національний ідеал* та *ідеал національної самостійності* формують семи: «*синтез*», «*змагання*», «*ідеал*», «*життя*», «*розвій*», «*нація*», «*рівність*», «*воля*», «*держава*», «*інтелігенція*».

Набір компонентів поля з розкриттям їхніх дефініцій. Наступний етап – наповнення семантичного поля конкретними лексемами з опертям на формальні показники семантичної близькості одиниць, тобто наявність спільних сем у їхніх семантичних структурах. Розкриття дефініцій компонентів семантичного поля дає змогу також наповнити поле лексемами, які, будучи складниками семантичних структур слів, що входять у дефініцію досліджуваного терміна, опосередковано розкривають його значення.

Аналіз семантики слів *федерація*, *малоруси*, *южноруси*, *українці*, *народ український*, *козаки*, *козацтво* допоміг виокремити дві видові диференційні семи, які, додаючись до родової семи, формують значення інших компонентів досліджуваного семантичного поля на матеріалі праць М. Костомарова: 1) «*носій ідеї*»; 2) «*зміст ідеї*». Перша виділена сема об'єднує лексеми, що вживаються для номінації осіб, які постають носіями вицленованої М. Костомаровим *ідеї* – *малоруси*, *южноруси*, *українці*, *народ український*, *козаки*, *козацтво*. Сема «*зміст ідеї*» охоплює лексеми-синоніми *федерація* та *союз*.

Окрім слів *федерація*, *малоруси*, *южноруси*, *українці*, *народ український*, *козаки*, *козацтво*, обсяг поняття *державна ідея* М. Костомарова охоплює ще й лексему *православ'я*. У структурі поняття воно є *моделлю формування федерації*. *Православ'я* виступає основою, за якою федерація може формуватися. Це допомагає виділити ще одну видову диференційну сему «*основа формування федерації*», що реалізується у лексичному значенні слова *православ'я*.

Отже, семантичне поле «*національна ідея*» у працях М. Костомарова охоплює слова, у значенні яких представлено видові семи «*зміст ідеї*», «*носій ідеї*», «*основа формування федерації*». До складу семантичного поля входять лексеми *федерація*, *малоруси*, *южноруси*, *українці*, *народ український*, *козаки*, *козацтво*, *православ'я*, *республіканський лад*, *скасування кріпацтва*, *єдина грошова одиниця*, *загальна армія*, *частини народної міліції*, *керівні органи федеративного союзу*, *інститут президентства*, *депутати*, *урядники*, *конгрес на виборчій основі*, *удільно-вічовий уклад*, *давньогрецький поліс*, *Сполучені Штати Північної Америки*, *Нідерланди*, *єдина релігія руські князі*, *одна династія*, *мова*, *статура*, *постава*, *зовнішні риси*, *домашній побут*, *спосіб господарювання*, *традиції*, *звичаї*.

На матеріалі праць І. Франка лінгвістичним маркером семи «*синтез*» є однойменна лексема. Вона зафіксована тільки у тлумаченнях терміна *національний ідеал* та лексеми *ідеал* [18, с. 284].

Експлікатором семи «*змагання*» постає лексема *змагання*. Її тлумачення у текстах І. Франка не зафіксовано. Сполучуваність лексеми зі словами *національні* [18, с. 280],

ідеологічні [18, с. 284], політичні [21, с. 423], різнонаціональні [16, с. 307] вказує на характер *змагань*, які акумулює *національний ідеал* та *ідеал національної самостійності*.

Лінгвістичним маркером семи «*ідеал*» виступає однойменне слово, яке І. Франко тлумачив як «*синтез бажань, потреб і змагань* близьких, практично легших, і трудніших до осягнення, і *бажань* та *змагань* далеких...» [18, с. 284]. Окрім слів *синтез* та *змагання*, які розкривають значення терміна *національний ідеал*, до компонентів поля відносимо іменники *бажання, потреба, осягнення*, однойменні семи яких входять у семантичну структуру лексеми *ідеал*.

Експлікантом семи «*життя*» є однойменна лексема. І. Франко не подав її тлумачення. Словосполука *життя нації* найчастіше поєднана з прикметниками *ліпше, щасливіше* [24, с. 333], які вказують на особливості *способу життя нації*, на побудову якого спрямовані *національний ідеал* та *ідеал національної самостійності*.

Лексичним маркером семи «*розвій*» постає іменник *розвій*. Тлумачення його у текстах І. Франка не виявлено. Учений лише зосередив увагу на двоякому впливі *розвою* на *життя громади*: з одного боку, «він витворює *скарби* і *достатки* нібито для всіх людей, а з другого боку мільйони бідних та темних, що живуть ось тут обік тих *скарбів*, не знаючи їх і не можучи користати з них» [24, с. 323]. Це дає підстави у значенні слів *скарби* та *достатки* виділити сему «*прояви розвою*».

Лінгвістичним маркером семи «*нація*» виступає однойменна лексема, яку І. Франко тлумачив як «суцільний культурний *організм*, здібний до самостійного культурного й політичного *життя*, відпорний на асиміляційну *роботу* інших націй [...] та [...] податний на присвоювання собі [...] загальнолюдських культурних *набутків*, без яких сьогодні жодна нація і жодна держава не може остоятися» [17, с. 404]. Оскільки слова *організм, життя, робота, присвоювання, набутки* входять у дефініцію лексеми *нація*, то в їхній семантичній структурі можна виокремити однойменну сему. Характеризуючи *націю*, І. Франко мав на увазі конкретну соціальну спільноту – *українців*. Це засвідчують як частотні вживання іменника *нація* з прикметником *український* [17, с. 404–405; 18, с. 282; 22, с. 579], так і пряма вказівка на те, що завдання, яке ставив науковець перед *національним ідеалом*, – «навчити *галичанина, буковинця* чути себе *українцями*» [17, с. 405]. Звідси виокремлюємо сему «*нація*» у слові *українець*. До невід’ємних ознак *нації* І. Франко відносив *самостійність*, без якої одна *нація* «мусить без опору дати визискувати себе іншій» [18, с. 280], та *мову*, «без якої національне виховання не може зробити бажаного поступу» [19, с. 462]. На цій підставі виокремлюємо сему «*ознаки нації*» у значеннях слів *самостійність* та *мова*.

Експлікантами сем «*воля*» та «*рівність*» виступають лексеми *воля* та *рівність*, які не мають дефініцій у текстах І. Франка, однак обидві лексичні одиниці входять у тлумачення терміна «*національний ідеал*».

Лінгвістичний маркер семи «*держава*» – однойменне слово, визначення якого у текстах І. Франка відсутнє. На думку вченого, національна ідея «покликана обняти душею всю *Україну*» [21, с. 425]. Це дає підстави стверджувати, що держава, невід’ємні компоненти та принципи організації якої І. Франко навів у своїх текстах, – *Україна* і що в семантичній структурі цієї лексеми є сема «*держава*».

Найважливішу характеристику *держави* зберігає значення слова *свобода*: «Сто-

совно [...] погляду на *свободу, держава* – в теперішньому значенні слова – залишитись не може» [19, с. 452], у ній *свобода слова, заробітку та переселення* повинні бути як «елементарні основи для всякого хоч трохи успішного *життя* громадського і *державного*» [20, с. 441]. Такі пояснення допомагають виокремити у значенні слова *свобода* сему «ознака держави». Структуру держави позначають лексеми *грумада* («найменша [...] суспільно-політична організація» цієї *держави* [21, с. 426]), (*власна*) *школа, (освітня) традиція, (перейняте освітніми і народодлюбними думками) духовенство, (популярне і вище) письменство, преса* як невід'ємні інститути незалежної держави (без яких «...Україна готова знов опинитися в ролі ковадла, на якому різні чужі молоти вибиватимуть свої мелодії, або в ролі крілика, на якому різні прихильники вівісекції будуть доконувати своїх експериментів» [17, с. 404]). Отже, сема «структура держава» наявна у значеннях лексем *грумада, школа, традиція, духовенство, письменство, преса*.

Слово *автономія* характеризує «головну основу *громадівського ладу*» [24, с. 333], словосполука *виборна старшина* вказує на суспільний інститут, який «завідував би справами *грумади*» [24, с. 333], словосполучення *спільні інтереси* позначає принципи, на основі яких *грумади* «в'яжуться на спільну користь або спільну небезпеку» [27, с. 333]. У семантичній структурі лексем *автономія, (виборна) старшина, (спільний) інтерес* виокремлюємо сему «структура *грумади*».

Експлікантом семи «інтелігенція» у працях І. Франка є однойменна лексема. Сема «носії ідеалу» входить також у лексичне значення слів *заступник, поборник, пророк, орел, сокіл* та словосполучки *отець народу* [15, с. 76]. Лексеми *талант, знання, дар* містять у своєму значенні сему «*риса інтелігенції*». Призначення інтелігенції розкривають словосполучення «*пізнати* [...] Україну»; «*познайомитися* з її природними засобами та громадськими болячками»; «*витворити* з величезної етнічної маси українського народу українську націю»; змінити самоідентифікацію «*галичанин*», «*буковинець*» на ідентифікацію «*українець* без офіціальних кордонів» [17, с. 404–405]. Тому дієслова *пізнати, познайомитися, витворити* у контексті реалізують такий компонент значення як сема «*призначення інтелігенції*». До семантичної структури лексеми *народодлюбство*, якому вчений протиставив *патріотизм*, входить сема «*принцип дії інтелігенції*» [17, с. 406]: «Наш голосний, фразеологічний та в більшій частині неширий, бо ділами не попертий *патріотизм* мусить уступити місце поважному, мовчазному, але глибоко відчутому *народодлюбству*, що виявляє себе не словами, а працею» [17, с. 406].

Переконуємося, що у склад поля «*національна ідея*» на матеріалі праць І. Франка входять компоненти: *синтез, змагання, ідеал, життя, розвій, нація, рівність, воля, держава, інтелігенція, національний, бажання, потреба, осягнення, далекий, близький, легший, трудніший, рух, занепад, скарб, достатки, організм, робота, при-своювання, набутки, український, українець, галичанин, буковинець, самостійність, мова, Україна, свобода, грумада, школа, традиція, духовенство, письменство, преса, автономія, старшина, інтерес, заступник, поборник, пророк, орел, сокіл, отець, підпора, талант, знання, дар, пізнати, познайомитися, витворити, народодлюбство, патріотизм*.

Системні зв'язки між компонентами поля: гіперо-гіпонімічні, синонімічні та антонімічні. Важливу роль у структуруванні поля на ядро та периферію відіграють гіперо-гіпонімічні зв'язки між його компонентами. Ці зв'язки виникають між лексичними одиницями, які належать до однієї частини мови й об'єднані однією категорійною семою, внаслідок чого одне поняття співвідноситься з іншим, що є ширшим у семантичному плані й називає більшу кількість денотатів. Поняття, яке є вище за рангом у системі польової ієрархії, вважається гіперонімом, поняття ж йому підлегле й вужче в семантичному плані – гіпонімом [3, с. 61]. Встановлюємо також синонімічні та антонімічні зв'язки. Синонімія виникає між мовними одиницями, що мають подібну семантику, але відрізняються емоційно-експресивними характеристиками, сполучуваністю, частотністю [12, с. 27]. Антонімію фіксуємо між компонентами поля, що поєднані певною семантичною спільністю та розрізняються на цій же основі максимально протилежними значеннями [10, с. 38–39]. Антонімія та синонімія, що виникають між компонентами семантичного поля, здебільшого є контекстуальними: протиставлення чи подібність лексичного значення компонентів виявляється у словесному оточенні, яке розкриває в їх семантиці спільну для одиниць поля сему [25, с. 212–219].

Гіперо-гіпонімічні зв'язки. На матеріалі праць М. Костомарова лексеми та їх сполучення *малоруси, южноруси, українці, народ український, козаки, козацтво, чехи, полаби, серби, болгары, поляки, великоруси* виступають гіпонімами до номінацій *слов'яни, народи слов'янські, плем'я слов'янське*. Лексема *федерація* є гіперонімом до мовних одиниць, що називають невід'ємні ознаки цього державного утворення: *республіканський лад, скасування кріпацтва, самостійні мови, єдина грошова одиниця, загальна армія, частини народної міліції, керівні органи федеративного союзу, інститут президентства, депутати, урядники, конгрес на виборчій основі*; виявляючи види федерації: *Сполучені Штати Америки, Нідерланди, Швейцарія, Греція*.

У працях І. Франка лексеми *буковинець, галичанин* виступають гіпонімами до слова *українець*. Одним із завдань інтелігенції І. Франко визначив перетворення *буковинців та галичан* на «*українців без офіціальних кордонів*» [17, с. 404–405]. Це засвідчує потенційну наявність сем «*галичанин*» та «*буковинець*» у семантиці гіпероніма «*українець*». Іменник *українець* є гіпонімом до слова *нація*. Лексема *державна* постає гіперонімом до слів *школа, духовенство, письменство, преса*, які називають елементи цього суспільного утворення, без яких будь-яка держава не зможе стати незалежною на основі семи «*структура держави*» [17, с. 404]. Гіпонімом до гіпероніма *державна* є іменник *громада*, яку І. Франко визначив як «найменшу [...] суспільно-політичну організацію *держави*» [21, с. 426]. Лексема *державна* є гіперонімом до іменника *Україна*. Значення іменника *державна* підпорядковане семантиці лексеми *свобода*, значення якої, на думку І. Франка, входить у дефініцію слова *державна*: «*Стосовно [...] погляду на свободу, державна – в теперішньому значенні слова – залишитись не може*» [21, с. 426].

Слова *талант, знання, дар* є гіпонімами до іменника *інтелігенція*. У значенні цих мовних одиниць фіксуємо сему «*риса інтелігенції*» (*інтелігенцією* можуть бути тільки ті люди, які мають «свіжий *талант*, [...] *знання* народних звичаїв, [...] *знання* бесіди

людової, [...] *дар* приймання людських душ» [17, с. 404]). Іменник *інтелігенція* виступає також гіперонімом до слів *пізнати*, *познайомитися*, *вигорити*, оскільки їхня семантична структура охоплює сему «завдання інтелігенції», а отже, підпорядковуються семантиці лексеми *інтелігенція* («Інтелігенція [...] повинна [...] *пізнати* [...] Україну, [...] *познайомитися* з її природними засобами та громадськими болячками, [...] *вигорити* з величезної етнічної маси українського народу»).

Синонімічні зв'язки. У працях М. Костомарова лексема *союз* слугує синонімом до слова *федерація* [7, с. 901]. Ця синонімія зафіксована і в наведених вище дефініціях енциклопедичних та тлумачних словників XIX століття [1, т. 35, с. 407; 2, т. 4, с. 538, 11, т. 11, с. 38]. Синонімами у творах М. Костомарова постають також слова *українці*, *малоруси*, *южноруси* та *росіяни*, *великоруси*, в значенні яких можна виділити спільну сему «носії державної ідеї».

У працях І. Франка синонімами виступають мовні сполуки *національна ідея*, *національний ідеал* та *ідеал національної самостійності*. Тотожне вживання та спільна сема «ознаки держави» допомагають встановити синонімічні зв'язки між лексемами *вольність* та *свобода* (державна «починається з основного поняття *вольності*, *свободи*» [15, с. 80]). Синонімами є лексеми *скарби* та *достатки*, у значенні яких зафіксована спільна сема «*прояви розвою*» (підкреслюючи вплив *розвою* на розвиток суспільства, вчений зазначив, що він «вигорює *скарби* і *достатки*» [24, с. 323]). Контекстуальними синонімами до слова *інтелігенція* постають номінації *пророк*, *поборник*, *отець*, *сокіл*, *орел*, *заступник*, *підпори* (див. про склад галицької *інтелігенції*: «...Були у нас за той час свої [...] “*пророки*”, “*поборники*”, “*отці народи*”, [...] “*соколи та орли*”...» [15, с. 76]; «Найбільша маса [...] нічого й не знає існуванні тих своїх “*поборників*, *заступників та підпор*”...» [15, с. 77]), об'єднані спільною семою «*представники інтелігенції*».

Антонімічні зв'язки. На матеріалі праць М. Костомарова зафіксовано також антонімічні відношення: *свобода–кріпацтво*, *свобода–неволя*, *свобода–рабство*. Підтвердження цієї антонімії знаходимо у словниках XIX століття. У лексичному значенні слова *свобода* актуалізовано семи «*своя воля*», «*отсутвіє стеснення*, *неволи*, *рабства*» [2, т. 4, с. 151]. У семантиці лексеми *неволя* подано семи «*протиположність воли*», «*несвобода*» [2, т. 2, с. 506]. Слово *рабство* розтлумачено як «*невольничество*», «*крепосность*» [11, т. 4, с. 5]. У значенні лексеми *крепак* зафіксовано сему «*раб*» [2, т. 2, с. 207]. Проведений аналіз словникових дефініцій також засвідчує синонімічні відношення: *неволя*, *рабство*, *кріпацтво*; *раб*, *кріпак*.

У працях І. Франка антонімію фіксуємо між компонентами поля *рух–занепад*, *близький–далекий*, *легший–трудніший*. У семантичній структурі слів *рух* та *занепад* міститься спільна сема «*прояви поступу*» з двома протилежно спрямованими характеристиками цього появу: «Поступ не держиться одного місця, а йде мов буря з одного краю до другого, лишаючи по часах оживленого *руху* [...] *занепад*» [24, с. 309]. Пари слів *близький–далекий*, *легший–трудніший* характеризують протилежні за якостями *бажання*, *потреби* та *змагання*, яких об'єднує ідеал: «...Ідеал – це синтез бажань, потреб і змагань *близьких*, практично *легших*, і *трудніших* до осягнення, і бажань та змагань *далеких*...» [18, с. 284]. Між компонентами поля зафіксовано також контексту-

альну антонімію *народолюбство–патріотизм*: «Наш голосний, фразеологічний та в більшій частині неширий, бо ділами не попертий *патріотизм* мусить уступити місце поважному, мовчазному, але глибоко відчутому *народолюбству*, що виявляє себе не словами, а працею» [17, с. 406]. Лексеми протиставляються протилежними якісними характеристиками (хороший–поганий) спільної для них семи «*принцип дій інтелігенції*».

Ядро і периферія семантичного поля. Належність лексем до семантичного поля є градуйованою, що уможлиблює виділити в ньому ядро та периферію. До ядра поля входять слова, що розкривають дефініцію досліджуваного терміна. Вони відображають найістотніші змістові характеристики поля, лексико-семантичні зв'язки та парадигматичні відношення в ньому [12, с. 26–27]. Компоненти ядра – це здебільшого експліканти сем лексичного значення досліджуваного терміна.

До периферії семантичного поля належать лексеми, які входять у значення ядерних компонентів поля і пов'язані з досліджуваним терміном тільки опосередкованими зв'язками. Периферія має досить розмиті межі, тому можна передбачити, що вона здатна перетинатися з іншими семантичними полями [3, с. 68].

Компоненти ядра семантичного поля та динаміка їх формування. Аналіз семантики компонентів досліджуваного нами поля дає змогу змоделювати дефініцію самого терміна *державна ідея* у розумінні М. Костомарова. Учений тлумачив її як *ідею українців щодо федерації слов'ян, організованої на основі православ'я*. З огляду на це, лексеми, об'єднані трьома виокремленими вище видовими диференційними семами («*зміст ідеї*», «*носій ідеї*», «*основа формування федерації*»), формують ядро семантичного поля, яке ми вивчаємо. Сюди відносимо слова *федерація, малоруси, южноруси, українці, народ український, козаки, козацтво, православ'я*.

Оскільки у визначенні термінів *національний ідеал* та *ідеал національної самостійності* у працях І. Франка зафіксовано семи «*синтез*», «*змагання*», «*ідеал*», «*життя*», «*розвій*», «*нація*», «*рівність*», «*воля*», «*державна*», то до ядра семантичного поля «*національна ідея*» відносимо однойменні лексеми, що постають їхніми лінгвістичними маркерами, а саме: *синтез, змагання, ідеал, життя, розвій, нація, рівність, воля, державна*, а також лексеми *Україна* та *українець* (хоча формальна підстава відносити їх до ядерних компонентів відсутня, оскільки лексеми не потрапили у визначення компонентів поля, але контекст вживання цих мовних одиниць засвідчує, що *національний ідеал* та *ідеал національної самостійності*, спрямований на побудову *України для українців*, а не абстрактної *держави* для абстрактної *нації*). До межі ядра та периферії відносимо лексеми *заступник, орел, отець, підпора, поборник, пророк, сокіл*. Як синоніми до лексеми *інтелігенція*, вони тяжіють до ядра, але через відсутність їхньої сполучуваності з досліджуваним терміном та вузький контекст вживання відносимо ці мовні одиниці за його межі, тобто до периферії.

Компонентом ядра семантичного поля «*національна ідея*» на матеріалі праць М. Костомарова виступає слово *федерація*, у значенні якого виділяємо сему «*зміст ідеї*». На матеріалі праць І. Франка до складу ядра з однойменною семою у значенні входять лексеми *державна, воля, Україна*. Компонентом ядра семантичного поля обох учених належать лексеми, у значенні яких виділяємо сему «*носій ідеї*». У працях

М. Костомарова це слова *малоруси, южноруси, українці, народ український, козаки, козацтво*. Носіями ідеї на матеріалі праць І. Франка постають лексеми *українець, нація* та *інтелігенція*. Компонентом ядра семантичного поля «*національна ідея*» на матеріалі праць М. Костомарова є також слово *православ'я*, у значенні якого виділяємо сему «*основи формування федерації*». Слова з подібною семою у дефініції у складі ядра поля на матеріалі праць І. Франка не знаходимо.

Компоненти периферії семантичного поля та динаміка їх формування. На матеріалі праць М. Костомарова до складу периферії поля входять лексеми, що конкретизують значення компонентів ядра. Так, лексеми *статура, постава, зовнішні риси, домашній побут, спосіб господарювання, традиції* та *звичаї* виступають лінгвістичними маркерами відмінності українців від інших слов'янських народів. Окреме місце серед цих аргументів М. Костомаров відвів *мові*, оскільки всупереч тогочасним поглядам учений довів самостійність *української мови*. Слова та словосполучення *республіканський лад, скасування кріпацтва, єдина грошова одиниця, загальна армія, частини народної міліції, керівні органи федеративного союзу, інститут президентства, депутати, урядники, конгрес на виборчій основі* характеризують структуру федерації. Лексеми та їх сполучення *удільно-вічовий уклад, давньогрецький поліс, Сполучені Штати Північної Америки, Нідерланди, єдина релігія руські князі, одна династія* доповнюють зміст терміна федерація. Окремі слова конкретизують значення відразу кількох складників ядра. Наприклад, лексема *побут* входить у периферію семантичного поля як конкретизатор значення слів *українці* та *православ'я*, лексема *закон* – слів *федерація* і *православ'я*.

На матеріалі праць І. Франка до складу периферії семантичного поля також потрапляють лексеми, що конкретизують значення компонентів ядра. Слова *бажання, потреба, досягнення* розкривають значення іменника *ідеал*. Лексеми *скарби* та *достатки* характеризують вплив *розвою* на *життя нації*. Мовні одиниці *організм, робота, присвоювання, набутки* формують дефініцію слова *нація*. Іменники *самостійність* та *мова* фіксують ознаки *нації*, а слова *галичанин* і *буковинець* – назви етнічних спільнот, з яких має формуватися *нація*. Лексеми *грумада, школа, традиція, духовенство, письменство, преса, автономія, виборна старшина, спільні інтереси* характеризують структуру, компоненти та принципи організації *держави*. Лексичні одиниці *талант, знання, дар, пізнати, познайомитися, витворити, народолобство* вказують на риси, завдання та принцип дій *інтелігенції*. До периферії відносимо мовні одиниці, безпосередньо не зафіксовані у визначенні термінів *національний ідеал* та *ідеал національної самостійності*. Компоненти їхніх значень опосередковано входять до семного складу цього терміна, наприклад: *грумада* (сема «*структура держави*») → *держави* (сема «*держави*») → *національний ідеал*; *мова* (сема «*ознака нації*») → *нація* (сема «*нація*») → *національний ідеал*; *пізнати* (сема «*завдання інтелігенції*») → *інтелігенція* (сема «*інтелігенція*») → *національний ідеал*.

Склад периферії семантичного поля на матеріалі праць обох учених схожий. Сюди належать слова та словосполуки, які характеризують окремішність *українців* з-поміж інших слов'янських народів (*мова, звичаї, традиції* – у працях обох учених; *статура, постава, зовнішні риси, домашній побут, спосіб господарювання* – у працях М. Косто-

марова та *архетип, раса, зміст, вірування, положення, форма* – у працях І. Франка). Відмінність простежуємо у словах, що конкретизують змістове наповнення *національної ідеї*. У працях М. Костомарова окреслене значення зафіксовано у мовних одиницях *республіканський лад, керівні органи федеративного союзу, депутати, урядники, конгрес на виборчій основі*. На матеріалі праць І. Франка сему «*зміст ідеї*» виокремлюємо у словах та словосполучах *автономія, незалежний, самостійний, свобода, політичний*. Це однією групою до складу периферії семантичного поля на матеріалі праць М. Костомарова входять мовні одиниці, що доповнюють зміст слова *федерація (давньогрецький поліс, Сполучені Штати Північної Америки, Нідерланди)*. На матеріалі праць І. Франка виділяємо групу лексем, що конкретизують значення складника ядра *інтелігенція (талант, знання, дар, пізнати, познайомитися, витворити, народолобство)*.

Підсумуємо.

1. На матеріалі праць М. Костомарова семантичне поле «*національна ідея*» сформоване одиницями різних лексико-граматичних класів, які об'єднані спільними семами «*зміст ідеї*», «*носії ідеї*», «*основа формування федерації*». Однойменне семантичне поле у працях І. Франка формують слова, у значеннях яких виокремлюємо семи «*синтез*», «*змагання*», «*ідеал*», «*життя*», «*розвій*», «*нація*», «*рівність*», «*воля*», «*держжава*», «*інтелігенція*».
2. Завдяки розкриттю дефініцій лексем (лінгвістичних маркерів виділених спільних сем) вирізняємо диференційні семи «*прояви розвою*», «*ознаки народу*»/«*ознаки нації*», «*ознаки федерації*»/«*ознаки держави*», «*структура федерації*»/«*структура держжава*», «*структура громади*», «*представники інтелігенції*», «*рисини інтелігенції*», «*призначення інтелігенції*», «*принцип дії інтелігенції*», вважаючи, що саме за їхньою допомогою можна виокремити компоненти поля.
3. Встановлені системні зв'язки між компонентами поля засвідчують домінування гіперо-гіпонімії цих співвідношень, хоча зафіксовано також синонімії та антонімії.
4. Виявлені зв'язки дають підстави встановити на матеріалі праць обох учених: а) склад ядра семантичного поля «*національна ідея*»; б) склад периферії; в) простежити динаміку їх формування, виокремивши мовні одиниці, спільні та відмінні у структурі семантичного поля.
5. Компоненти семантичного поля «*національна ідея*» у творах М. Костомарова та І. Франка засвідчують динаміку формування ядра та периферії, що постає одним із етапів формування в історії української соціолінгвістики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Брокгаузь Ф. А. Энциклопедический словарь : у 41 т. / Ф. А. Брокгаузь, И. А. Ефронь. – СПб. : типография акционерного общества Ф. А. Брокгаузь, И. А. Ефронь, 1890.
2. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка : у 4 т. / В. Даль. – СПб.; М. : Издательство книгопродавца-типографа М. О. Вольфа, 1881.
3. Денисова С. П. Типология категорий лексичної семантики / С. П. Денисова. – К. : Вид-во Київського держ. лінгвістичного ун-ту, 1996. – 294 с.

4. *Костомаров М. І. Закон Божий (Книга буття українського народу) / М. І. Костомаров. – К. : Либідь, 1991. – 40 с.*
5. *Костомаровъ Н. Две русскія народности (Письмо къ редактору) / Н. Костомаровъ // Основа. – 1861. – № 3. – С. 33–80.*
6. *Костомаровъ Н. Мысли о федеративномъ начале въ Древней Руси / Н. Костомаровъ // Основа. – 1861. – № 1. – С. 121–158.*
7. *Костомаровъ Н. Словечко по поводу замечанія о федеративномъ начале въ Древней Руси / Н. Костомаровъ // Киевская старина. – 1883. – № 4. – С. 899–901.*
8. *Костомаровъ Н. И. Украинифильство / Н. И. Костомаровъ // Русская старина. – 1881. – № 2. – С. 319–331.*
9. *Кочерган М. П. Теорія функціонально-семантичного поля і її застосування в зіставному мовознавстві / М. П. Кочерган // Мовознавство. – 2007. – № 4–5. – С. 13–19.*
10. *Полевые структуры в системе языка / науч. ред. З. Д. Повова. – Воронеж : Изд-во Воронежского ун-та, 1989. – 196 с.*
11. *Справочный энциклопедический словарь : у 12 т. / [ред. Л. Старчевский]. – СПб. : типографія К. Крайя, 1847.*
12. *Тарасова В. В. Семантичне поле «Засоби пересування» в сучасних англійській, німецькій, російській та українській мовах : монографія / В. В. Тарасова. – К. : ТзОВ «SprintPrint», 2010. – 255 с.*
13. *Тищенко О. В. Лексико-семантичне поле «позитивні емоції» у слов'янській родинній обрядовості: концептуальний підхід / О. В. Тищенко // Мовознавство. – 2000. – № 2–3. – С. 57–67.*
14. *Франко І. «Ідеї» й «ідеали» галицької москвофільської молодезі / І. Франко // Зібрання творів : у 50 т. Т. 45 / І. Франко. – К. : Наукова думка, 1986. – С. 410–422.*
15. *Франко І. Критичні письма о галицькій інтелігенції / І. Франко // Зібрання творів : у 50 т. Т. 26 / І. Франко. – К. : Наукова думка, 1986. – С. 74–93.*
16. *Франко І. Наше теперішнє положення / І. Франко // Зібрання творів : у 50 т. Т. 46. Кн. 1 / І. Франко. – К. : Наукова думка, 1986. – С. 306–322.*
17. *Франко І. Одвертий лист до галицької української молодезі / І. Франко // Зібрання творів : у 50 т. Т. 45 / І. Франко. – К. : Наукова думка, 1986. – С. 401–409.*
18. *Франко І. Поза межами можливого / І. Франко // Зібрання творів : у 50 т. Т. 45 / І. Франко. – К. : Наукова думка, 1986. – С. 276–285.*
19. *Франко І. Програма галицьких соціалістів / І. Франко // Зібрання творів : у 50 т. Т. 45 / І. Франко. – К. : Наукова думка, 1986. – С. 448–464.*
20. *Франко І. Свобода й автономія / І. Франко // Зібрання творів : у 50 т. Т. 45 / І. Франко. – К. : Наукова думка, 1986. – С. 439–447.*
21. *Франко І. Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова / І. Франко // Зібрання творів : у 50 т. Т. 45 / І. Франко. – К. : Наукова думка, 1986. – С. 423–438.*
22. *Франко І. Сухий пень / І. Франко // Додаткові томи до Зібрання творів у 50 томах. Т. 54 / І. Франко. – К. : Наукова думка, 2010. – С. 577–581.*
23. *Франко І. [Що таке соціалізм?] / І. Франко // Зібрання творів : у 50 т. Т. 45 / І. Франко. – К. : Наукова думка, 1986. – С. 44–55.*
24. *Франко І. Що таке поступ? / І. Франко // Зібрання творів : у 50 т. Т. 45 / І. Франко. – К. : Наукова думка, 1986. – С. 300–348.*
25. *Щур Г. С. Теорія поля в лінгвістическі / Г. С. Щур. – Изд. 2-е., испр. и доп. – М. : URSS, ЛКИ, 2007. – 254 с.*
26. *Lexicology: Critical concept in Linguistic / Edited by P. Hanks. – London ; New-York : Routledge, 2008. – 467 s.*

*Стаття надійшла до редакції 16.12.2013
Прийнята до друку 24.03.2014*

**THE DYNAMICS OF FORMING THE
«NATIONAL IDEA» SEMANTIC FIELD:
THE CONTEXT OF MYKOLA KOSTOMAROV'S
AND IVAN FRANKO'S WORKS**

Yuriy RYMASHEVSKYI

*The Ivan Franko National University of L'viv, Institute of Franko Studies,
1 Universytets'ka Str., L'viv, 79000 Ukraine*

By applying the componential and distributive analysis, the author identifies the semes which constitute the «national idea» semantic field common in Kostomarov's and Franko's works. Based on systemic connections, distribution of the components between the centre and the periphery has been made and the dynamics of their shaping has been established.

Keywords: semantic field, seme, dynamics, centre, Franko's works, Kostomarov's works.

**ДИНАМИКА ФОРМИРОВАНИЯ СЕМАНТИЧЕСКОГО ПОЛЯ
«НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕЯ»: КОНТЕКСТ ТРУДОВ
НИКОЛАЯ КОСТОМАРОВА И ИВАНА ФРАНКО**

Юрий РЫМАСHEВСКИЙ

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
Институт франковедения,
ул. Университетская 1, Львов, Украина, 79000*

При помощи методов компонентного и дистрибутивного анализа выделены семы, объединяющие компоненты семантического поля «национальная идея» в работах Мыколы Костомарова и Ивана Франко. На основании системных связей произведено распределение компонентов между ядром и периферией, установлено динамику их формирования.

Ключевые слова: семантическое поле, сема, динамика, работы М. Костомарова, И. Франко.